

Mustafa Alan

<https://orcid.org/0000-0001-6902-7904>

PhD Student, Ankara University, Graduate School of Social Sciences, Türkiye,
mustafaalan@karatekin.edu.tr

Atıf Künyesi | Citation Info

Alan, M. (2025). Cevâhirü'l-Esdâf'ın Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Nüshası Üzerine. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 656-663.

Cevâhirü'l-Esdâf'ın Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Nüshası Üzerine*

Öz

Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılmış Kur'an tercüme ve tefsirleri üzerine birçok akademik çalışma yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Bu çalışmalarda ele alınan metinlerden biri de müellifi bilinmeyen bir Kur'an tefsiri olan Cevâhirü'l-Esdâf'tır. Tercüme, içerdiği Türkçe kökenli sözcük yoğunluğuyla, Arapçadan ve Farsçadan Türkçeye giren bazı sözcüklere gösterdiği tanıklıkla ve üretken Türkçesiyle incelenmeye değer bir nitelik göstermektedir. Bu çalışmada Cevâhirü'l-Esdâf'ın Hicrî 958 tarihli Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi nüshası inceleme konusu edilmiştir. İki cilt biçiminde istinsah edilmiş bir nüshanın ikinci cildi olan eser; Meryem suresinden başlamakta ve Nâs suresinde bitmektedir. 274 varak metinden oluşan bu tefsirî tercüme, her bir sayfada 17 satır yer alacak şekilde düzenlenmiştir. Eserde Kur'an'a ait ifadeler kırmızı, Kur'an'ın sözlerini Türkçeleştiren bölümler ise siyah mürekkeple yazılmıştır. Eserin tamamı harekeli olup; yazı tipi olarak eserde nesih hat tercih edilmiştir. Bu makalede incelenen nüshanın muhtevası ve biçimsel nitelikleri hakkında bilgi verilmiş ve metnin yazıldığı dönemin dil özelliklerine dair örnekler irdelenmiştir. Bu çalışmanın amacı, kütüphane kayıtlarında 'tefsir?????' olarak meçhul bir tefsir biçiminde yer alan nüshanın kimliğini açıklığa kavuşturmak ve eser içinden örnekler sunmak suretiyle eserin sahip olduğu dönemsel dil özellikleri ile içerdiği dilsel zenginliği bilim dünyasına tanıtılabilmektir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an Tercümesi, Tefsir, Eski Anadolu Türkçesi, Cevâhirü'l-Esdâf, Çok Anlamlılık

*Bu çalışma yazarın "Cevâhirü'l-Esdâf'ın Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Nüshası (Giriş-Metin-Bağlamsal Sözlük) isimli doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

On the Faculty of Language and History-Geography Manuscript of Cavāhir al-Asdāf

Abstract

Many academic studies on Qur'anic translations and commentaries written in the Old Anatolian Turkish period have been and continue to be conducted. One of the texts discussed in these studies is *Cavāhir al-Asdāf*, a Qur'an tafsir of unknown author. The translation is worth analysing with its high density of words of Turkish origin, its testimony to some words that entered Turkish from Arabic and Persian, and its productive Turkish. In this study, the Faculty of Language and History-Geography copy of *Cavāhir al-Asdāf* dated 958 AH has been analysed. The work, which is the second volume of a two-volume manuscript, begins with Surah Maryam and ends with Surah Nās. This 274-volume tafsir translation is organised in such a way that each page has 17 lines. In the work, the expressions belonging to the Qur'an are written in red ink, and the sections that translate the words of the Qur'an into Turkish are written in black ink. All of the work is in motion; naskh calligraphy is preferred as the font type in the work. In this article, information about the content and formal qualities of the analysed copy is given and examples of the linguistic characteristics of the period in which the text was written are examined. The aim of this study is to clarify the identity of the copy, which is included in the library records as 'tafsir?????' in the form of an unknown tafsir, and to introduce the linguistic richness of the work to the world of science by presenting examples from the work.

Keywords: Qur'an Translation, Tafsir, Old Anatolian Turkish, *Cavāhir al-Asdāf*, Polysemy

Giriş

Türk tarihi incelendiğinde Türklerin dönem dönem farklı dinlere mensubiyet gösterdikleri ve mensup oldukları dine ait kutsallara büyük önem verdikleri görülmektedir. Verdikleri bu önemin bir yansıması da dinin başlıca eğitim-öğretim kaynağı olan kutsal metinleri anlama çabalarıdır. Metinler üzerinden dini tanıma, anlama ve öğrenme çabaları; Manihaizm, Budizm,

Hristiyanlık (konuyla ilgili ayrıca bkz. Tokyürek, 2011; Karakaya, 2010) gibi dinlere ait pek çok kutsal metni Türkçeye tercüme etmelerine sebep olmuştur. Bu tercüme günümüzde din, dil, edebiyat, folklor ve tarih gibi pek çok çalışma sahası için kıymetli birer kaynak niteliği taşımaktadır. İslam'ın kutsal metni Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye tercümesine dair faaliyetler Müslümanlığın devlet dini olarak resmen kabul edildiği Karahanlı Devleti (840-1212) döneminde başlamıştır. Bu dönemde yeni mensup oldukları dini öğrenme çabasına giren Türkler, Kur'an'ı ve Kur'an'la beraber birtakım diğer dinî metinleri Türk diline kazandırmışlardır.

İslamlaşan Türklerin ortaya koyduğu tercüme ve tefsirler, Türkçenin kavram ve kelime dünyasına dair gelişmeleri izleme fırsatı tanımaları açısından önemli bir yere sahiptir. Bu metinler üzerine yapılan incelemeler; dinin dili olan Arapçadan ve Kur'an tercümelerine

başvurulan Farsçadan Türkçeye aktarılan dinî ifadelerin nasıl karşılandığını ve aktarım sürecinde yaşanan sentaktik, morfolojik ve semantik gelişmeleri ortaya koymaktadır. Dinî terimlerin aktarımı Türkçenin söz varlığının gelişimine dikkate değer bir katkı sağlamış olup dilin soyut anlam evrenini genişletmiştir.

Kur'an'ın Türk dilinde anlaşılabilmesi için ortaya konulan tarihî metinlerde üç farklı tercüme yöntemi görülmektedir. Bunlardan birincisi “satır arası” tercümelerdir. Bu tercümeler motamot kelime çevirisi esasına dayanmakta olup mütercim her kelimenin altına Türkçe karşılığını yazmaktadır. Herhangi bir tefsir yapma, yorum ekleme söz konusu değildir. Bu tip eserler genelde Farsça etkisiyle oluşturulmuş olup eserlerde alt alta hem Arapça hem Farsça hem de Türkçe sözcük görmek mümkündür. Eserleri oluşturanlar bu üç dile de hâkim kişiler olmuştur. Dinin mesajını yanlış aktarma kaygısı her sözcük için tam anlam karşılığı bulma çabası yaratmış ve bu çaba nedeniyle kelime seçiminde büyük bir titizlik gösterilmiştir. Bu titiz tercümeler, sözlükçülük faaliyetlerinin yeterli düzeye erişmediği bir çağda sözlük vazifesi de üstlenmişlerdir (Küçük, 2014). İkinci yöntem ise “tefsirî tercüme” yöntemi olmuştur. Bu yöntemle yazılan eserler tercümelerle tefsirler arasında bir köprü niteliği taşımaktadır. Bu tip tercümeler motamot kelime karşılığı verdiği gibi bunun yanında lüzum görülen yerlerde tefsirî açıklamalar da içermektedir. Bu yöntemle oluşturulan tercümeler, tefsirlere kıyasla hacim bakımından elverişli olmaları nedeniyle hem medreselerde hem de halk içinde daha çok tercih edilmiştir. Tercih yoğunluğu çokça istinsah edilmelerini de beraberinde getirmiştir. Üçüncü yöntem “tefsir” yöntemidir. Tefsir metinlerinde motamot kelime tercümesi tercih edilmemektedir. Ayetlerin mesajını bir bütünlük içinde kaynak dilden hedef dile aktarma amacı ön plandadır. Çalışma konusu edindiğimiz metin olan Cevâhirü'l-Esdâf ikinci yöntemle oluşturulmuş bir tefsirî tercümedir. Ancak genel olarak görülen motamot kelime tercümesi yöntemi değil söz gruplarının söz grupları şeklinde tercüme edilmesi şeklinde bir yöntem tercih edilmiştir. Genel düzeninden hareketle “satır yanı” ya da “satır içi” tefsirî tercüme olarak nitelendirmek mümkündür, ancak bunun yanında satır aralarında fazladan kelime karşılıkları ve sayfa kenarlarında tefsir amaçlı açıklama cümlelerinin varlığı da söz konusudur.

1. Cevâhirü'l-Esdâf'ın Telifi ve Müellifi

Eserin yazılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak, eserin Topaloğlu (1982) tarafından H grubu nüshalar olarak tasnif edilmiş olan Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Hazine 22 nüshası gibi bazı nüshalarındaki bilgilerden yola çıkarak eserin yazılış tarihine dair tahminî dönemler belirlenmiştir. Söz konusu nüshalarda yer alan giriş kısmında yazarın; eserin yazılmasını emreden İsfendiyar Bey'den “Sultan-ı a'zam ve padişah-ı mu'azzam...ebu'l-feth

İsfendiyar bin Bayezid Han” olarak bahsettiği görülmektedir. Müellifin Fatih Sultan Mehmet ile özdeşleşen “Ebu’l feth” unvanını İsfendiyar Bey için kullanmış olması, Osmanlılara karşı zafer kazanılan bir dönemi işaret ediyor olabilir. Bu dönem, 1402 Ankara Savaşı ile başlayıp İsfendiyar Bey’in Sultan Mehmet’e yenilerek bazı şehirleri ona bırakmak zorunda kaldığı 1417 yılına kadar olan 15 yıllık bir zaman dilimidir. Bu bilgi Cevâhirü’l-Esdâf’ın, İsfendiyar Bey’in 15 yıllık başarılı iktidar döneminde yazılmış olabileceğini düşündürmektedir. Eser üzerine çalışmış olan şarkiyatçı Ananiasz Zajaczkowski de bu bilgiden yola çıkarak eserin muhtemel yazılış tarihini 1405 olarak belirtmiştir. Bursalı Mehmed Tahir Efendi Delilü’t-Tefasir isimli tefsir kitabında, daha önce yazılmış tefsirler hakkında bilgi verirken Cevâhirü’l-Esdâf’ın muhtemel yazılış tarihini 1394-1429 arası olarak ifade etmiştir. Bu tarihlendirme çabalarını kendi çalışmasında ifade eden Topaloğlu ise eserin yazılış tarihini 15. yüzyılın ilk 20 yılı olarak varsaymanın doğru olduğunu belirtmiştir (Topaloğlu, 1983).

Eserin müellifinin adı belli değildir. Müellif, Süleymaniye Kütüphanesi Hasan Hüsnü Paşa, nr. 51’de kayıtlı olan nüshanın giriş bölümünde kendisinden yalnızca “bu za’îf muhîbbe” şeklinde bahsetmiştir (Güloğlu, 2018). Eserin müellifini tespit konusunda dile getirilen bazı olasılıklar vardır (Abdulkadiroğlu, 1988). Örneğin Ali Emiri Efendi, müellifi Candaroğlu hükümdarı İsfendiyar Bey’in Çankırılı hocası olarak belirtmiş ancak daha sonra “Tefsiri Alâüddin” olarak tanınan Müfessir Alâüddin isimli zatın bu eserin müellifi olabileceğini de söylemiştir (Uzunçarşılı, 2003). Netice itibarıyla eserin müellifi olan âlime dair kesin bir bilgi yoktur (Topaloğlu, 1983).

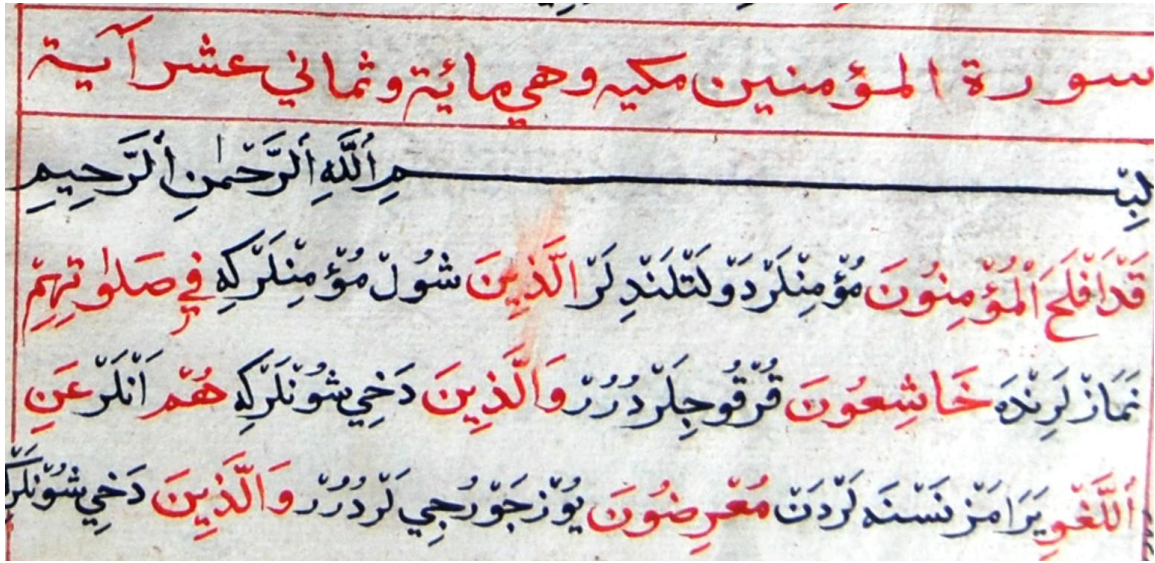
2. Nüshanın Yapısı ve İçeriği

Tarafımızdan doktora tezi olarak çalışılan nüsha, hicrî 958 tarihli olup Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesinin Mustafa Çon Koleksiyonu içinde B 56 numarasıyla “[Tefsîr] ??????” biçiminde kayıtlıdır. Eser, Meryem suresinden başlayıp Nâs suresinin tefsiri tercümesiyle bitmektedir. Eserin Meryem suresinden başlıyor oluşu, iki ciltlik bir nüshanın ikinci cildi olduğunu göstermektedir. Eseri ait birinci cildi bulabilmek adına kütüphane kataloglarında Cevâhirü’l-Esdâf adıyla kayıtlı yazma eserler taranmış; ancak birinci cilt olduğunu düşündüğümüz nüshalardan hiçbirisi dil özellikleri bakımından bu nüshaya uyum göstermemiştir. İncelediğimiz nüsha 277 varaktan oluşmakta olup her bir sayfada 17 satır yer almaktadır. Yazmanın tamamı harekeli nesih ile kaleme alınmıştır. Ayetler ve sure adları kırmızı, tefsiri metin ise siyah mürekkeple yazılıdır. Eser sertaplı, miklepli siyah meşin mukavva kaplı cilde sahiptir. Cildin ön ve arka kapağında altın yaldız salbek gömme şemse mevcuttur. Zencirekleri ve köşebentleri görünmez vaziyettedir. İç kapaklarda kumlu-hatib ebru vardır.

Eserin tercümesinde tüm sureler aynı metodolojik çerçeveye sahiptir. Bütün sureler kırmızı mürekkeple başlıklandırılmış olup, başlık içinde sure adı ile nüzul yeri ifade edilmiştir. Tercüme yöntemi ifadeye göre değişiklik göstermekte olup az sayıda yerde kelimeye kelime karşılığı verilmiştir; ancak genel yöntem bir söz grubunun söz grubu biçiminde tercümesi şeklinde gerçekleşmiştir.

Resim 1 Cevâhirü'l-Esdâf (DTCF Kütüphanesi, Mustafa Çon Koleksiyonu, B 56).

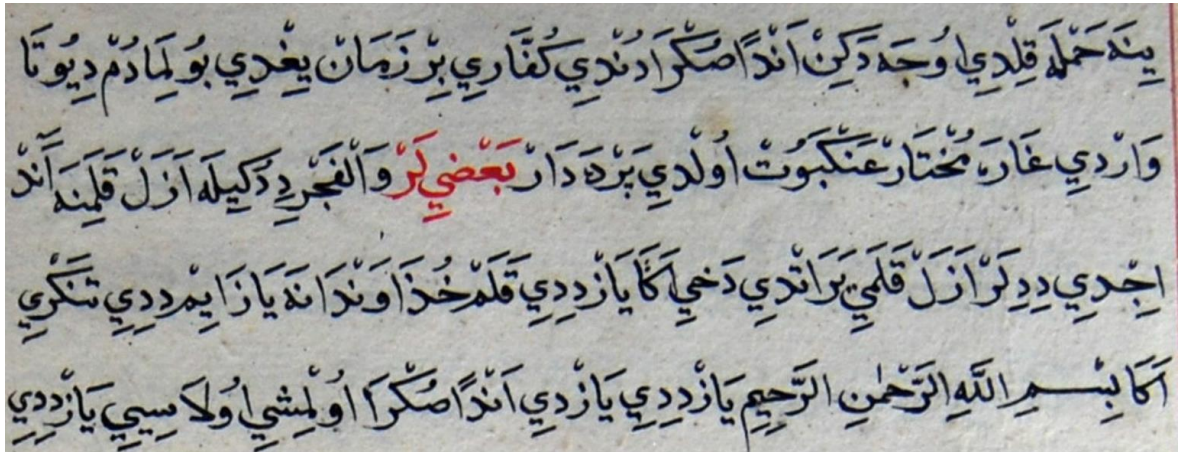
33a/14-33a/17: Bismi'llâhi'r-raḥmāni'r-raḥîm. Mü'öminler devletlendiler, taḥḳîḳ felâḥ buldı ve ḳurtuldı mü'öminler ḳıyâmet güninde. Şol mü'öminler ki namâzlarında ḳorḳucılar-durur. Daḥı şunlar ki anlar, yaramaz nesnelerden yüz çevrüciler-durur. Daḥı şunlar ki...

Bazen ise tercüme akışının kesilip satırlar boyunca tefsirin yer alması söz konusudur:

Resim 2 Cevâhirü'l-Esdâf (DTCF Kütüphanesi, Mustafa Çon Koleksiyonu, B 56).

262a/1-262a/4: Yine hamle ḳıldı üçe degin. Andan şonra döndi. Küffârı bir zamân yıḡdı bulumadum. diyü. Tâ vardı ḡara muhtâr Ŗankebüt oldı perdedâr. Ve'l-fecri didüḡiyle ezel ḳalemine and içdi, didiler. Ezel ḳalemi yarattı daḥı aḡa yaz didi. Ḳalem Huḳāvendā, ne yazayım didi. Taḡrı aḡa bismi'llāhi'r-raḥmāni'r-raḥîm yaz didi, yazdı. Andan şonra olmuşı olasıyı yaz, didi.

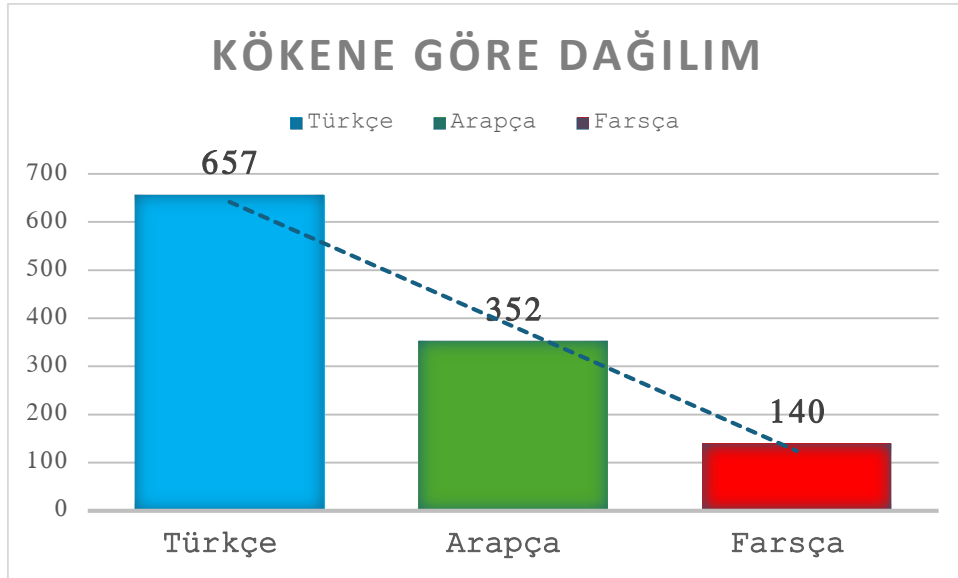

Bu çoklu yöntem tercihi, eseri emsallerinden ayırarak eserin “tarihî bir meal” olarak nitelendirilmesine imkan tanımakta ve müellifin tercümeden tefsire geçtiği yerler, aktarımda gösterdiği hassasiyeti ve dini öğretme çabasını ortaya koymaktadır.

3. Nüshanın Dil İncelemesi

İncelenen nüsha imlâ hususiyetleri ve gramer özellikleri bakımından ait olduğu dönemin özelliklerini genel olarak taşımaktadır. Dikkate değer bir ayırım tespit edilmemiştir. Bu nedenle genel dil özellikleri yeniden ortaya konulmamıştır. Bunun yerine nüshanın tez çalışması için hazırlamakta olduğumuz sözlüğünde yer alan A ve G maddeleri arasında 1149 madde başı incelenmiştir. İnceleme sonunda 657 madde başının Türkçe, 352 madde başının Arapça, 140 madde başının ise Farsça kökenli olduğu tespit edilmiştir. 657 Türkçe madde başını ise 353 isim nitelikli sözcüğün ve 304 fiilin meydana getirdiği görülmüştür.

Tablo 1 Sözcüklerin Kökenlerine Göre Dağılımı (Makale yazarı).

Sayısal olarak Arapça ve Farsça sözcüklerden daha yoğun oldukları görülen Türkçe sözcükler içinde özellikle fiiller içerdikleri çok anlamlılıkla dikkate değerdir. Metnin anlam zenginliğini göstermek adına geçmek madde başında yer alan anlamları şu şekilde metinden tanımlayarak paylaşmak mümkündür:

1. Solmak: Eger *yıl göndersevüz ekinleri üzerine dağı ol ekini görseler şapsaru geçmiş.* 88a/6
2. Gelip geçmek, belli bir zaman içinde var olmak: *Şu hâlde ki girçekleyici durur kendiiden öñdin geçen kitâbları.* 178b/8-9
3. Girmek, karışmak: *Hurmâ aralarında ki anuñ budağları biri birine geçip-durur.* 59b/13
4. Nüfuz etmek, etki etmek: *Dağı gün ıssısı geçmeye saña.* 16a/7
5. Aşıp geçmek: *YaÖñi şırât köprüsini geçmedi.* 265a/7-8

6. (Metinde, sözde) Bahsedilmek: *Şaff-ı sebbih'de geçdi tefsiri*. 222b/1-2
7. Bırakmak, vazgeçmek: *Geçdi senün günāhuñdan*. 178a/3
8. (Mec.) Aşmak: *Her kim ki geçe Tanrı'nun hadlerinden*. 225a/10
9. (Zaman) Akmak, ilerlemek: *Dañı bizi helāk itmez illā rüzigār geçmekligi*. 167a/5-6
10. Üstünlük sağlamak: *Qur'ān'umuzu yalanlamakda biri birin geçip*. 106b/1

Burada sadece “geçmek” fiili için örneklenen çok anlamlılık; metinde başkaca fiiller için de söz konusu olup Kur'an'ın tercümesinin Türkçeye anlam bakımından kattığı zenginliği ifade etmektedir. Bu, çok anlamlılık üzerine yapılacak çalışmalarda Kur'an tercümelerinin oldukça önemli metinler olduğunu ortaya koyarak araştırmacılara yol göstermektedir.

Sonuç

Kütüphane kayıtlarında “tefsir?????” olarak yer alan metnin belirli bölümlerinden yapılan okumalar ve bu okumaların daha önce çalışılmış olan Türkçe Kur'an tercümeleri ile mukayesesi sonucunda eserin Cevāhirü'l-Esdāf adlı Kur'an tercümesine ait nüshalardan biri olduğu tespit edilmiştir. Daha önce çalışılmış olan nüshalara kıyasla çok farklı dil özellikleri gösteren nüshanın kimliklendirilmesiyle hem dil hem de ilahiyat çalışmaları için dikkate değer bir yazma bilim dünyasına yeniden kazandırılmıştır.

Metin söz varlığının bir bölümü, hazırlanmakta olan sözlüğün tamamlanmış olan maddeleri üzerinden incelenmiş ve inceleme sonunda sırasıyla Türkçe, Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerin yoğunluk gösterdiği tespit edilmiştir. Türkçe sözcüklerin dağılımdaki üstünlüğü metnin ait olduğu dönemdeki din dilinde Türkçe kökenli sözcüklerin kullanımına gösterilen özeni ortaya koymuştur. Tarihî Türkçe ile yazılmış bir Kur'an tercümesinde görülen bu özenli tercüme tekniği, Türkiye Türkçesi ile yapılmış ve yapılmakta olan Kur'an tercümesi ve tefsir çalışmalarında Türkçe kökenli kelime tercih etme tutumunu araştırabilecek olası çalışmalara elverişli bir zemin hazırlamıştır. Ayrıca eserde görülen Türkçe kökenli sözcük çeşitliliği, Türkiye Türkçesi ile yeni meallerin yazılması yahut mevcut meallerin sadeleştirilmesi gibi çalışmalar için Kur'an mütercimlerinin ve ilahiyat araştırmacılarının istifadesine sunulmuştur. Sonuçlar göstermiştir ki ilâhî kelâmın Türk dilinde daha iyi anlaşılabilmesi ve dilden dile aktarım sırasında oluşabilecek bazı imkânsızlıkların tarihî Türkçenin zenginlikleriyle giderilmesi için tarihî Türkçeyle yazılmış Kur'an tercümeleri, disiplinlerarası çalışmalarla daha detaylı biçimde ele alınmalıdır.

Kaynaklar

Abdülkadiroğlu, A. (1988). Cevahiru'l-Esdaf Esdaf'ın Müellifi veya Mütercimi Meselesi. *Türk Tarihinde ve Kültüründe Kastamonu, Tebliğler* (ss. 35-42). Gazi Üniversitesi Yayınları.

- Güloğlu, N.V. (2018). Bir Babadan Oğluna En Güzel Hediye: Cevahirü'l-Esdaf Tefsir., *Osmanlı Döneminde Tefsir* (s. 25-48). Ensar Neşriyat.
- Karakaya, M. (2010). *Tarihî Kıpçak Metinlerinde Dinî Terminoloji* [Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi]. Yök Tez.
- Küçük, M. (2014). *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tokyürek, H. (2011). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri* [Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi]. Yök Tez.
- Topaloğlu, A. (1982). *Cevahirü'l-Asdâf Giriş-Metin-Sözlük* [Doçentlik tezi, İstanbul Üniversitesi]. İstanbul Üniversitesi veritabanı.
- Topaloğlu, A. (1983). Kur'an-ı Kerim'in İlk Türkçe Tercümeleri ve Cevahirü'l-Asdâf. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 27, 58-66.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2003). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.